आज़ादी का
अमृत महोत्सव

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव : संधी आणि आव्हाने

मुख्यसंपादक
प्राचार्य डॉ. सदाशिव सरकटे

भारतीय स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव : संधी आणि आव्हाने

मुख्य संपादक

प्राचार्य डॉ. सदाशिव हरिभाऊ सरकटे
जयभवानी शिक्षण प्रसारक मंडळ रांचलित
कला व विज्ञान महाविद्यालय शिवाजीनगर, गढी ता. गेवराई, जि. बीड.

SIDDHI PUBLISHING HOUSE
NANDED – 431605.

:: सहसंपादक ::

प्रो. डॉ. फाटक आर. पी

प्रा. डॉ. भगवंतकर एम. एन

प्रा. कटके डी. के

प्रा. डॉ. जाधव आर. जे

प्रा. डॉ. नागरे एम. आर

प्रा. डॉ. पवळ ए. डी

प्रा. डॉ. घाताळ आर. डी

प्रा. डॉ. घुगे एस.पी

प्रा. डॉ. सिद्दीकी झेड. एस

प्रा. डॉ. पठाण के. एम

प्रा. डॉ. ढवळे जे. एस

प्रा. रिंगणे आर. वी

प्रा. श्रीमती रकटे जे. वी

प्रा. श्रीमती पोटकूले एच. टी

०७	भारतीय लोकशाही आणि मानवी हक्क	प्रा. डॉ. कन्हाळे विलास शिवाजी	७२
०८	भारतीय लोकशाही : स्थिती आणि आव्हाने	डॉ. जयपाल दवंडे	७५
०९	भारतीय लोकसंख्येची कारणे, परिणाम आणि उपाय	डॉ. मोरे अर्जुन मोहनराव	८३
१०	भारताच्या लिपी लिपनाची वाटचाल	डॉ. कल्पना जाधव	९२
११	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील रणरागिणी	डॉ. रामहरी चांगदेवराव फाटक	११६
१२	ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची समस्या	प्रा. डॉ. आर. डी. घताळ	१२१
१३	महाराष्ट्रातील सिंचन सुविधा	प्रा. डॉ. विजय मोटे	१२८
१४	हैदराबाद मुक्तीसंग्राम आणि आजचा मराठवाडा एक ऐतिहासिक अभ्यास	प्रा. डॉ. राधाकृष्ण जोशी	१३८
१५	सर्वसमावेशक वाढ आणि भारतीय अर्थव्यवस्था : एक अभ्यास	प्रा. देविदास गोकुळ गवळी	१४२
१६	भारतीय अर्थव्यवस्था आणि समावेशक वृद्धी	प्रा. रमेश शंकर माने	१५१
१७	भारतीय समाजकार्याचा इतिहास आणि तत्त्वज्ञान	डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे	१६१
१८	स्वातंत्र्यानंतर केंद्र व राज्य शासनाच्या महिला व बालकल्याण योजनांचा अभ्यास - बचत गटाच्या संदर्भात	कविता ज्ञानेश्वर सोनुने	१६५

भारतीय लोकशाही : संधी आणि आव्हाणे

डॉ. जयराम ढवळे
राज्यशास्त्र विभाग, कला व विज्ञान महाविद्यालय, शिवाजीनगर, गढी ता. गेवराई
जि. बीड.

प्रस्तावना :

भारत स्वतंत्र झाल्यापासून गेली ७५ वर्षे आपली लोकशाही सर्वात मोठी, स्थिर व चैतन्यशील म्हणून आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात प्रसिध्द आहे. भारतीय नागरीकांनाही त्याचा रास्त अभिमान आहे. लोकशाही कोणत्या ही स्वरुपाची असली तरी राजकीय पक्षाच्या अनुउपस्थित अकल्पनीय आहे. त्यामुळेच लोकशाही राजकीय व्यवस्थेत राजकीय पक्ष अपरिहार्य असतात त्यांना अनन्य साधारण महत्व असते. म्हणूनच पक्षीय व्यवस्था ही लोकशाहीचा प्राण ठरते. संसदीय लोकशाहीचा जाणीवपूर्वक, विचारपूर्वक स्विकार संविधानकारांनी केला आहे. कायदे करणे एवढेच संसदेचे कार्य नसून ते चर्चा करण्याचे व्यासपीठ आहे. म्हणून प्रसिध्द विचारवंत व्होल्टेअरचे "तुम्ही म्हणतात ते मला मान्य नाही. ते म्हणण्याच्या तुमच्या अधिकाराचे मी अखेर पर्यंत समर्थन करेल" हे वचन संसदेच्या प्रत्येक सदस्याने लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. गांधीजींनीही दुसऱ्या बाजूचे म्हणणे ऐकून घेण्याची तयारी नसेल तर लोकशाहीचा विकास शक्य होणार नाही. विरुध्द पक्षाचे मत ऐकूनच घेतले नाही किंवा ते ऐकून त्याची चेष्टा केली तर विचाराच्या देवाणघेवाणीचा मार्गच बंद होईल. एकदा असहिष्णूतेची सवय झाली की सत्य हातातून निसटून जाण्याचा धोका निर्माण होतो. यावरुन लोकशाही यशासाठी विशेषत: संसदीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाला अनन्य साधारण महत्व असते. इतकेच नव्हे तर विरोधी पक्षाच्या भूमिकेवरच खऱ्याअर्थाने लोकशाहीचा विकास अवलंबून असतो.

भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही संसदीय पध्दती हीच व्यक्तिच्या अंगी आत्मनिर्भरता, उपक्रमशिलता व जबाबदारीची जाणीव निर्माण करु शकते. सहकार्य,

शिक्षण व सार्वजनिक [illegible] विचार [illegible] शकतो. [illegible] [illegible] साहित्य [illegible] [illegible] सभेची [illegible] इत्यादींना [illegible] [illegible] [illegible] होऊ शकतो [illegible] या समाजामधील [illegible] [illegible] असते. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होऊ शकतो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्णय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] संसदीय पद्धतीतच असते. [illegible] [illegible] [illegible] सत्ताधारी पक्ष इतकाच प्रबळ विरोधी पक्ष असणे आवश्यक असतो म्हणूनच संसदीय शासन पद्धतीत विरोधी पक्षाचे स्थान [illegible] [illegible] नसते तर [illegible] प्रमाणात सन्मानाची [illegible] जाते. विरोध सत्ताधारी पक्षाला हुकुमशाही वर्तनापासून दूर ठेवण्याचे कार्य फक्त खंबीर आणि प्रामाणिक विरोधी पक्षच करू शकतो.[1] यावरून प्रबळ विरोधी पक्षाच्या अस्तित्वाविना लोकशाहीची कल्पनाच करणे अशक्य आहे.

संसदीय शासन पद्धतीमध्ये विरोधी पक्षाला फार महत्वाचे स्थान असते. विरोधी पक्ष हा शासन यंत्रणेचा एक भाग समजला जातो. इंग्लंड मध्ये विरोधी पक्षाला राणीचा विरोधी पक्ष असे म्हणतात. विरोधी पक्षाच्या नेतृत्वाखाली एक छाया मंत्रिमंडळ किवू क्वइपदमजद असते त्यात सरकार प्रमाणेच प्रत्येक खात्यासाठी मंत्री असून ते सतत माहिती मिळवून अभ्यास करुन मंत्रीमंडळास प्रश्न विचारणे, विरोध करणे, टिका करुन त्यातील दोष लक्षात आणून देण्याचा प्रयत्न करतात. बजेहॉटने म्हटले आहे की, इंग्लडने राजाचा विरोधी पक्ष ही उत्तमी शोधून काढली. परंतु विरोधी पक्षाने केलेली टिका इतकी महत्वाची होती की राज्यकारभार जितका महत्वाचा तितकीच राज्यकारभारावरील टिका महत्वाची होय. विरोधी पक्षाचे मुख्य कार्य मंत्री मंडळाचे दोष दाखविणे व त्यांच्यावर नियंत्रण ठेवून त्यांना

सर्वाधिकारी बनू न देणे हे दोन विरोधी पक्षाच्या अस्तित्वामुळे सत्ताधारी पक्षाने मनोभावने कर्तव्यदक्ष व जागरूक रहावे. राष्ट्रहिताच्या मूलभूत प्रश्नांबाबत सत्ताधारी पक्षाला ते सहकार्य करतात मनोमिलनाने सर्व लहान विरोधी पक्षाच्या नेत्यांना मात्र त्या त्यांच्यापेक्षा अधिक मानाच्या पदावर ओळखतो भारतीय संसदीय लोकशाहीच्या संदर्भात विरोधी पक्षांची भूमिका ही एक काळजी करण्यासारखी महत्त्वाची बाब झाली आहे.

राजकीय पक्षाची निर्मिती :

ज्या समाजात राजकीय व्यवस्था उत्पन्न होत जाते त्या समाजात विचारसरणींना उभारी, आकार प्राप्त होत जातो आणि एक-एका विचारसरणीमधून पक्ष आकाराला येतात. भारतात तसे न घडता काँग्रेस पक्षातून अनेक पक्षांची निर्मिती झाली म्हणूनच भारतीय पक्षव्यवस्था ही पाश्चात्य देशामध्ये आढळणाऱ्या कोणत्याच प्रकारच्या चौकटीत बसू शकत नाही. स्वातंत्र्यपूर्व काळात वेगवेगळे पक्ष निर्माण होण्याची संधीच देखील प्राप्त होऊ शकली नाही. रिचर्ड एल पार्क यांनी स्वातंत्र्य चळवळ पाश्चात्य धर्तीच्या पक्षपद्धतीला जन्म देण्यास प्रतिकूल ठरले. साम्राज्यवादी सत्ताधिशाला विरोध करण्यासाठी व स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी सगळे गट कटिबद्ध होऊन एका संघटनेत जगतात पुन्हा स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर ते फुटतात त्यातून लहान–लहान वर्तुळ निर्माण होतात असे अशा देशांसंबंधी लिहितांना म्हटले होते ते पूर्णपणे आणि हुबेहुब भारताच्या पक्षव्यवस्थेला लागू ठरते. कारण भारतात अशा प्रकारे राष्ट्रीय चळवळीचे रुपांतर राजकीय पक्षात झाले. महात्मा गांधींच्या सल्ल्याप्रमाणे काँग्रेस पक्षाचे विसर्जन न करता त्यांच्या अनुयायांनी सत्तापक्ष बनविला. पुढे या पक्षातून १९४५ साम्यवादी पक्ष, १९४८ (अशोक मेहता यांच्या नेतृत्वाखाली) समाजवादी पक्ष, १९५१ (आचार्य कृपलानी यांनी) किसान मजदूर सभा (पुढे प्रजा समाजवादी पक्ष या नावाने ओळख) १९५१ मध्ये (डॉ. श्याम प्रसाद मुखर्जी यांनी) जनसंघ (आजचा भाजप) १९५९ (चक्रवर्ती राजगोपालाचारी यांनी) स्वतंत्र पक्ष हे आणि इतर पक्ष निर्माण झाले.

लोकमताला आदर राखत दरवेळी सत्तेचे हस्तांतरण झालेले, आहे. यात शंका नाही. परंतु नव्याने वेळा आपल्या हातून सत्ता गेल्या मागे सत्तेवरून बाहेर पडणाऱ्या पक्षाला इतके दुःख होते की विरोधी पक्ष म्हणून काम करणे त्यांना कठीण जाते. विरोधी पक्ष किंवा विरोधी आघाडी आपल्याकडे अद्याप पसंती पडलेली नाही. पक्षातील गोंधळ, वेळोवेळी सर्वांनी यांनी अशा प्रकारची त्यांना कारणासाठी पावले उचलणे आवश्यक आहे. लोकशाहीसाठी निवडणूक लढविणाऱ्या पक्षांतर लोकशाही नाही. स्थानिक स्तरावर जनसामान्य मागून निवडून सार्वजनिक काम करणारी प्रथम राजकीय पक्षातून नाहीशी झालेली दिसते. निवडणुकीसाठी उमेदवार म्हणून पुढे येण्यासाठी सहमत व स्वीकृत (किंवा मते स्थानिक पक्ष उमेदवार निवडतो) असते. सर्व लक्षणीयपणाच्या सर्वांना उमेदवार सरसकट निश्चितपणे निवडून येतो तो त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वामुळे किंवा त्यांच्या कार्यक्षमतेमुळे अथवा त्यांच्या सातत्याने विचार करण्याच्या वृत्तीमुळे नव्हे तर त्यांच्या राजकीय पक्षामुळे हे सारी लाटेच्या प्रभावातून सिद्ध होते.

इंग्लंडमध्ये संसदेच्या प्रत्येक अधिवेशनातील २० दिवस हे विरोधी पक्षाच्या कामकाजाला अग्रक्रम देण्यासाठी उपलब्ध असतात आणि त्यातील दोन दिवसाची चार भागात विभागणी करून ते त्यांनी सूचविलेल्या कामकाजासाठी वापरले जातात या २० दिवसातले तीन दिवस दुसऱ्या कामावरील विरोधी पक्षासाठी राखून ठेवलेले असतात इतका तर्कशुध्द आखणी केल्यावर कामकाज शिस्तबध्द पध्दतीने चालते. याचे आश्चर्य वाटायला नको. सत्ताधारी पक्षाला सत्तेवरून खाली खेचून ती जागा स्वत: काबीज करण्याची विजिगीषू महत्वाकांक्षा त्यांच्या ठायी सहसा नसे त्यांचा प्रयत्न स्वत:चे शासन प्रस्थापित करण्यासाठी नसून आहे त्या शासनात आपल्याला चंचुप्रवेश करता यावा आपले साहचर्य घडावे आपले हितसंबंध जपले जावे, एवढ्यायाच मापक उद्देशाना पदरात पाडून घेण्याचा असे सत्ताधारी पक्षाच्या प्रागल्यामुळे जेव्हा हेही पुरेशा प्रमाणात साध्य होत नाही असे या पक्षाच्या प्रत्ययास येई तेव्हा ते हताश व आगतिक होत.

विधिमंडळात सरकारवर टिका करण्याचा हेतू शासनाला [illegible] आश्वासनापेक्षा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] असे आणि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हेच [illegible] बनून येते [illegible] संबंधित [illegible] [illegible] [illegible] हे विधान [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे त्यामुळे सत्ताधारी काय किंवा विरोधी पक्ष काय [illegible] व शासनाच्या [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आपले [illegible] [illegible] [illegible] आपापल्या [illegible] [illegible] जाते [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पक्ष या [illegible] पक्षांच्या [illegible] [illegible] [illegible] लागतात

भारतात खाजगी सदस्यांची विधेयके व खाजगी ठराव यासाठी आठवड्यातून पाळीने शुक्रवारचा अर्धा दिवस राखीव ठेवण्याची तरतूद असताना सदस्यांची उदाहरणार्थ ४ डिसेंबर २००४ या एकाच दिवशी लोकसभेत ३२ व ३३ अशी एकूण ६५ खाजगी विधेयके सभागृहात मांडली गेली असे दिसून आले. यावरून स्वतंत्र असणारे विधेयक सदनात त्यांना पाठपुरावा करण्याकडे खासदारांचा कल असतो असेच दिसून येते. परंतु सरकारच्या चुकांकडे ठेवण्यात व जनतेसमोरील महत्त्वाच्या प्रश्नावर उपाय शोधण्यात अपयश येत असल्याची भावना विरोधी पक्षामध्ये निर्माण झालेली दिसते. सर्वांनी मान्य केलेल्या ठराविक प्रमाणानुसार सरकार व विरोधी पक्ष यांच्यात जर वेळ विभागून दिला तर विरोधात्मक वाटा बाहेर पडतील. नवी दिल्ली २५ नोव्हेंबर २००१ मध्ये संसद शिस्त अतिसभ्यता या विषयावर अखिल भारतीय परिषद नवी दिल्लीला भरली. संसदेच्या दृष्टिकोनातून पाहता जनतेच्या तक्रारी सदनात मांडण्यासाठी यांना पुरेसा वेळ व संधी न मिळणे व त्यातून येणारे वैफल्य, गडबड गोंधळ निर्माणातील एक महत्वाचे कारण आहे असे या परिषदेने पारित केलेल्या ठरावात अधोरेखित केले होते. शिफारस केली की, सरकार व सत्तामंडळाने विरोधकांकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोन अधिक सकारात्मक व समजूतदार पणाचा ठेवावा व त्यांना सदनात मांडलेल्या प्रश्नाकडे

[illegible] २००१ [illegible] अधिवेशनात [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] लोकशाही आहे. येथे [illegible] टिका. [illegible] जाणार नाही सरकारी योजना. योजना निर्णय असेल तसेच [illegible] जाणार नाही [illegible] देशद्रोही ठरवून त्यांच्यावर कडी कारवाई [illegible] निर्णय करणाऱ्यांना [illegible] अध्यादेश संदी सरकारने अचानक दिलेला [illegible] अध्यादेश [illegible] या देशात एकूणच लागू होत आहे. अध्यादेश जारी [illegible] ही [illegible] प्रथा आहे व त्यामुळे संसदेच्या विशेष [illegible] अधिकारावर गदा येते. अत्यंत तातडीची बाब किंवा आणीबाणी असल्याशिवाय अध्यादेश काढणे लोकशाही विरोधी आहे. केवळ अचानक व तातडीची ने एखादी घटना घडत असल्यास त्यासाठी ही तरतूद आहे. गेल्या काही वर्षांत केंद्र व राज्य सरकारांनी या तरतुदींचा गैरवापर केला. संसद बहुमताशी खरी शिक्षण असल्याने शासन [illegible] प्रस्ताव सहजपणे पास करुन घेतात. केंद्र सरकारने देशातील ६९ स्वयंसेवी संस्थांना विदेशी देणग्या देण्यात बंदी घातली. त्यानंतर [illegible] दिवसात आंध्र–तेलंगणातील तब्बल ११४२ स्वयंसेवी संस्थांवरही अशीच बंदी घालण्यात आली होती. १४ विदेशी देणगी संस्थांवरही अशीच बंदी घातली. या देणगीदार संस्थांकडून देण्यात आलेल्या पैशातून येथे विकास विरोधी कामांना बळ पुरविले जाते. संसद हे लोकशाहीतील सर्वोच्च पीठ असल्याने देशभरासाठी महत्वाचे

असणारे विषय येथे चर्चिले जावेत अपेक्षित आहे. परंतु राजकीय पक्ष या बाबत पक्षपाती भूमिका घेतात असे दिसून येते. उदा. गोध्रा दंगलीतील चर्चेला भारतीय जनता पक्षाचा कडवा विरोध होता तर डाव्या पक्षांना नंदीग्राम मधील चर्चा नको होती. मोदीलाटेवर निवडून आलेल्या खासदारांनी लोकसभेत प्रश्न विचारल्यानंतर उत्तर मिळाले नाही. म्हणून विशेष अधिकाराचे हनन झाल्याची तक्रार करतात. मग विरोधी पक्षाची भूमिका काय असावी याची कल्पना न केलेलीच बरी असे म्हणतात की, प्रत्येक नव्याने निवडून आलेल्या सरकारला मधूचंद्राचा अवधी मिळत असतो. निवडणुकीत जनता जेव्हा जुन्या सरकारला डावलते आणि नव्या सरकारला सत्तेवर आणते. तेव्हा तिच्या मनात खास काही अपेक्षा असतात. त्या सर्वच त्यांच्या कालावधीत पूर्ण होतील असे नाही. परंतु ज्या चुकासाठी जुन्या सरकारला डावलले त्याची पुनर्रावृत्ती न करता जनतेच्या आकांक्षा पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने नवे सरकार काही निश्चित धोरण व कार्यक्रम कार्यान्वित करेल आणि त्या अंशत: सफल करण्यात यश मिळेल अशी जनतेची साहजिकच अपेक्षा असते. परंतु नव्या सरकारने योग्य दिशेने पावले टाकली नाहीत तर जनतेच्या अपेक्षा भंग होतात व नव्या सरकार बद्दल सुरुवातीला वाटणारी अपुलकी नाहीसी व्हायला लागते. शासनबाह्य सामाजिक, आर्थिक क्षेत्र सुध्दा राजकीय पक्षाच्या रचनात्मक कृतीची वाट पाहत असतात.

जोपर्यंत स्वच्छ चारित्र्याचे समाजसेवी बांधिलकी असणारे व देशापुढील समस्यांची जाणीव असणारे लोकहितवादी उमेदवार निवडून येत नाहीत. तोपर्यंत लोकशाहीतून देशाची प्रगती होत नाही. प्रशासन हे सरकारचे काम आहे. सरकारच्या समर्थकाचे काम पाठींबा देण्याचे आहे, टिका करणे हे विरोधकाचे कर्तव्य आहे. सरकारच्या धोरणांशी चर्चा करणे व त्यावर प्रश्न विचारणे हे संसदेचे काम आहे. सरकार प्रशासन राबवते पण विरोधी पक्ष टिका करतात हे या तत्वामधील खरा मुद्दा आहे. जबाबदार विरोधी पक्ष म्हणून काम करण्यासाठी राजकीय परिपक्वता आवश्यक असते. संसद जर निरुपयोगी ठरली

तर विरोधी पक्ष सजग व प्रभावी होऊ शकणार नाही. भ्रष्ट व्यवस्था व सत्तालोलुप राजकारण्यांचा परिणाम आहे. स्वच्छ व पारदर्शक प्रशासनासाठी स्वच्छ राजकारण हवे आणि त्याची आग्रहाने मागणी करणारे राजकीय पक्ष हवेत असे पक्षच हे लोकशाहीचा प्राण ठरतात. अर्थात विरोधी पक्षाने सर्व अयोग्य कार्याला विरोध करण्यासाठी आहे. राष्ट्राला विरोध करण्यासाठी नाही.

संदर्भ सूची :

१) भारतीय संसदीय लोकशाहीची अग्नी परीक्षा–माधव गोडबोले अनुवाद सुजाता गोडबोले.

२) तुलनात्मक शासन आणि राजकारण–श्रीराम येरणकर.

३) भारतीय शासन आणि राजकारण–डॉ. भा.ल. भोळे.

४) भारतीय शासन आणि राजकारण–डॉ. रा.ज. लोटे.

५) दैनिक लोकसत्ता पेपर संपादकीय लेख दि. १३/०४/२०१५.

***